

Kırâat ve Tefsir Bağlamında Fâtiha Sûresinin Tahlili (Hererî'ye Göre)

Mehmet Salih GENÇ

Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kıraat İlmi Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye, musab_656565@hotmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-5904-1227>

İskender ŞAHİN

Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi, İzmir/Türkiye, iskender.sahin@ikcu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0535-5762>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 11.01.2026

Kabul Tarihi: 25.02.2026

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı: ©, Mehmet Salih Genç - İskender Şahin | Creative Commons Attribution -Non-commercial 4.0 (Cc By-Nc) International License

Öz

Fâtiha sûresi, hem en çok okunan sûre olması hem de hakkında oluşan zengin literatür bakımından Kur'ân'ın en dikkat çekici sûrelerinden biridir. Kıraat ilmi açısından da sûrede sahih ve şâz okuyuşlar çerçevesinde önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ancak bu farklılıklar, lafız-mana ilişkisini köklü biçimde değiştirmekten ziyade tefsirî zenginliği artıran bir etkiye sahiptir. Özellikle şâz kıraatlerin sûrede dikkat çekici bir yoğunluğa sahip olduğu, bunların bir kısmının mushaf hattıyla örtüşürken bir kısmının örtüşmediği görülmektedir. Bu okuyuşlar dilsel ve lehçe temelli gerekçelerle temellendirilmiş olsa da isnad bakımından sahih kabul edilmediklerinden usûl açısından bağlayıcı sayılmamış daha çok tefsirî çerçevede değerlendirilmiştir. Kur'ân'ın inzalinden bu yana birçok ilim adamı Fâtiha sûresi üzerine farklı çalışmalar yapmışlardır. Öneme binaen bu çalışmamızı çağdaş bir müfessir olan Muhammed Emin el-Hererî'nin kaleme aldığı "*Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân fî ravâbî ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eserinde kırâat-tefsir bağlamında Fâtiha sûresinin nasıl tahlil ettiği üzerinedir. Hererî, Fâtiha'nın tefsirinde rivayet ve dirayet yöntemlerini birlikte kullanmış; âyetleri kelime kelime inceleyerek şiirle istişhâda bulunmuş yer yer işârî ve fikhî yorumlara da temas etmiştir. Farklı tefsir kaynaklarından aktarımlar yaparak çeşitli görüşleri bir araya getirmiş ve kıraat vecihlerini cumhurun görüşleriyle mukayese etmiştir. Kıraat-ı seb'a ve aşere imamlarının okuyuşlarına, sahabe kaynaklı farklılıklara ve zaman zaman şâz kıraatlere yer vermiştir. Fâtiha sûresi sadece kırâat ve tefsir çerçevesinde ele alındığı için konu oldukça sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla müfessirin sûreyi işlediği gibi sarf, nahiv, belağat vb. bütün yönlerine değinmek yerine sadece önemli görülen kırâat vecihleriyle birlikte sırasıyla âyetlerin kısa anlamı ve tefsiriyle iktifa edilmiştir. Bu çalışmanın amacı, çağdaş bir âlim olan Hererî'nin daha çok klasik dini ilimlerin ışığında Fâtiha sûresini kırâat ve tefsir bağlamında nasıl yorumladığını görmek, Fâtiha sûresinin hakkında yeni bir bakış açısı kazandırmaktır. Nitekim araştırmanın genel konusu ve işleniş göz önünde bulundurulduğunda Fâtiha sûresinde çok sayıda kırâat vecihlerinin olduğu, bu farklı kırâatlerin sûrenin daha iyi anlaşılmasına, algılanmasına katkıda bulunduğu müşahade edilmiştir. Ayrıca sûrede kırâat çeşitlerinin her biri günümüze kadar nasıl hıfz ve kitabet yoluyla, senetle korunarak geldiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kırâat, Kur'ân, Tefsîr, Sûre, el-Fâtiha, Mütevâtir, Sahih, Şâz.

Atıf Bilgisi: Genç, Mehmet Salih - Şahin, İskender. "Kırâat ve Tefsir Bağlamında Fâtiha Sûresinin Tahlili (Hererî'ye Göre)". *Mersin İlahiyat Dergisi* 2 (2026), 1-21.

An Analysis of Sūrat al-Fātiha in the Context of Qirāat and Tafsīr (According to Hererī)

Mehmet Salih GENÇ

Ph.D. Student, İzmir Kâtip Celebi University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Recitation Science, İzmir/Türkiye, musab_656565@hotmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-5904-1227>

İskender ŞAHİN

Prof., İzmir Kâtip Celebi University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsīr, İzmir/Türkiye, iskender.sahin@ikcu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0535-5762>

Research Article

History

Received: 11.01.2026
Accepted: 25.02.2026

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright: © Mehmet Salih Genç - İskender Şahin | Creative Commons Attribution - Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

Surah al-Fātiḥah is one of the most remarkable chapters of the Qur'an, both because it is the most frequently recited surah and because of the rich body of literature that has developed around it. From the perspective of the science of qirāat, the surah also contains significant differences within the framework of sound and irregular recitations. However, these differences do not radically alter the relationship between wording and meaning; rather, they contribute to exegetical richness. Although these readings have been grounded in linguistic and dialectal justifications, they have not been regarded as authoritative in methodological terms due to the lack of sound chains of transmission, and have therefore been evaluated primarily within an exegetical framework. Since the revelation of the Qur'an, many scholars have produced various studies on Surah al-Fātiḥah. In view of its significance, this study focuses on how Surah al-Fātiḥah is analyzed in the context of qirāat and tafsīr in the work entitled *Hadāiq'u'r-Rawḥi wa'r-Rayḥān fī Rawābī 'Ulūmi'l-Qur'ān*, authored by the contemporary exegete Muhammad Amīn al-Hararī. Since Surah al-Fātiḥah has been addressed solely within the framework of qirāat and tafsīr, the subject has been kept as limited as possible. The aim of this study is to examine how the contemporary scholar al-Hararī interprets Surah al-Fātiḥah in the context of qirāat and tafsīr, primarily in light of the classical Islamic sciences, and thereby to provide a new perspective on the surah. Indeed, considering the general subject and structure of the research, it has been observed that Surah al-Fātiḥah contains numerous qirāat variants, and that these different readings contribute to a better understanding and perception of the surah. Furthermore, it has been noted that each type of qirāah within the surah has been preserved up to the present day through memorization and writing transmitted with continuous chains of authority.

Keywords: Qirāat, Qur'ān, Tafsīr, sūrah, al-Fātiha, Mutawātir, Sahīh, Shādh.

Cite as: Genç, Mehmet Salih - Şahin, İskender. "An Analysis of Sūrat al-Fātiha in the Context of Qirāat and Tafsīr (According to Hererī)". *Mersin Theology Journal* 2 (2026), 1-21.

Kırâat ve Tefsir Bağlamında Fâtiha Sûresinin Tahlili (Hererî'ye Göre)*

Giriş

Fâtiha sûresi, Kur'ân-ı Kerîm'in giriş sûresi ve aynı zamanda önsözü niteliğindedir. Birçok müfessir, Fâtiha sûresini farklı açılardan anlamaya, açıklamaya çalışmışlardır. İşte o müfessirlerden biri de Muhammed Emin el-Hererî¹ tarafından kaleme alınan ve çalışmamıza konu olan "*Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân fî ravâbî ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eseridir. Bu eser, farklı kırâatleri ihtiva etmesi neticesinde Kur'ân'ın anlaşılması noktasında önemlidir. Söz konusu eserin müellifi, 2019 yılında vefat etmiş klasik ve modern ilimleri bir arada tefsirine aks ettiren çağdaş bir müfessirdir. Kısa adı "*Hadâik*" olan bu eser mukaddimesiyle birlikte 33 ciltten oluşmaktadır. "*Hadâik*" adlı tefsir, genel anlamda Kur'ân'da geçen bütün kırâat çeşitlerini içermiştir. Özelde ise söz konusu tefsir, hem Fâtiha sûresine hem de sûrede geçen kıraatlere daha geniş yer ayırmıştır.

Tefsir boyutunda Fâtiha'da geçen kıraatlerin anlam üzerindeki etkisini konu edinen mevcut çalışmalarda mesele çoğunlukla bütüncül bir yaklaşımla ele alınmamış daha ziyade belirli bir yönü üzerinde durulmuştur. Mevcut araştırmaların çoğunda Fâtiha'da geçen kıraatlerin ya belirli bir yönü incelenmiş ya da yalnızca anlamı etkileyen farklılıklar üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla mesele, kapsamlı ve kuşatıcı bir değerlendirmeden yoksun kalmıştır. Bu çalışmada ise diğerlerinin aksine muasır bir müfessir olan Hererî'ye göre Fâtiha sûresi daha geniş bir perspektifle ele alınmıştır. Fâtiha sûresindeki kıraat farklılıkları sonucu ferş² olsun usûl³ olsun, anlamı etkileyip

* Bu çalışma Prof. Dr. İskender ŞAHİN danışmanlığında 05/01/2026 tarihinde tamamladığımız "Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Hadâiku'r-Ravhi Ve'r-Rayhân Fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an Örneği" doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Doktora Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir, Türkiye, 2026). / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled. "The Role Of Kıraat Differences In The Interpretation Of The Qur'ân: The Example Of Hadâiku'r-Ravhi Ve'r-Rayhân Fî Ravâbî Ulûmi'l-Kur'an", supervised by Prof. Dr. İskender ŞAHİN (Ph.D. Dissertation, İzmir Kâtip Celebi University, İzmir, Türkiye, 2026).

¹ Muhammed el-Emîn el-Hererî, H. 1348, M. 1930 yılında Etiyopya'nın Harar bölgesine bağlı Kerri kasabasına bağlı Buveyta köyünde doğmuştur. Tam adı Muhammed el-Emîn b. Abdullah b. Yûsuf b. Hasan Ebû Yasin el-Oremî el-Alevî el-Hererî eş-Şâfiî'dir. Etiyopya'nın Herar bölgesinde komünist hareketlerin baskısı nedeniyle hicrete zorlanana kadar ilimle iştigal etmiş, öğrencilerine ders vermeyi sürdürmüştür. Hererî, 1978'li yıllarda Etiyopya'dan Suudi Arabistan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Mekke'deki Dâru'l-Hadîsi'l-Hayriyye'de ve Mescid-i Harâm'da sekiz yıl boyunca geceleri bile ders vermiştir. Yirminci yüzyılın önde gelen âlimlerinden olan Hererî, tefsir, hadis ve diğer İslâmî ilimlerde derin bilgi sahibi olmuş ve birçok talebe yetiştirmiştir. 2019 yılında Mekke'de 90 yaşlarında vefat etmiştir. Hererî'nin sarf, nahiv, belâgat, aruz, mantık, hadis, siyer, fıkıh ve tefsir gibi birçok alanda eserler kaleme alması, onun zengin ilmî birikimini ortaya koymaktadır. Eserlerinden biri de makalemizin ana kaynağını oluşturan *Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân fî ravâbî ulûmi'l-Kur'ân* adlı çalışmasıdır. Muhammed Emin el-Hererî, *Mukaddimetü't-tefsîr el-musemmât nuzûlü kirâmi'd-dîyfân fî sâhati hadâiki'r-ravhi ve'r-rayhân* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), 6-10; Muhammed el-Emin el-Hererî, *el-Kevkebu'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fî şerhi sahihi muslim b. el-haccâc* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2001), 8-15.

² Ferş: Anlama etki eden tekrarı az olan farklı kırâatlerin Kur'ân'ın bazı sûrelerinde serpiltilmiş olarak belli bir kurala bağlı olmaksızın zikredilmesine "ferş" denir. (Abdulfettah Abdülğanî Kâdî, el-Vâfi fî şerhi's-Şâtibiyye fî'l-kirâati's-seb' (Cidde: Mektebetü's-Sevâd, 1192), 199.

³ Usûl: Anlama etkisi olmayan, kırâatlerin farklı telaffuzların neticesinde kıraat vecihleri arasında benzerlik gösteren ibdâl, idgâm, izhâr, tefhîm, terkîk, sila, nakil, ravm, işmâm, işbâ', ihtilâs, feth, imâle ve sekt gibi uygulamaların müşterek bir çerçeve altında değerlendirilmesini ifade eder. Bu terimlerin "usûl" başlığı altında toplanması, anılan fonetik ve edâya ilişkin kuralların Kur'ân metninde yer alan benzer lafızların tümüne şâmil, genel ve süreklilik arz eden nitelikte olmasından kaynaklanmaktadır. (Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fî'l-kirâât*, thk. Şevkî Dayf (Kahire:

etkilememesine bakılmaksızın sahih ve şâz kıraatlerin birlikte ele alınarak klasik tefsir kaynakları temelinde güncel yorumlarla desteklenerek tefsir boyutuyla bütüncül bir şekilde mevcut çalışmalarda boşluğu doldurmayı amaçlar. Sadece anlamı etkileyen kıraatlerle sınırlı kalmayıp, anlamı doğrudan etkilemeyen kıraat farklılıklarını da tefsir bağlamında değerlendirmesi bakımından kapsam genişliği sağlamaktır. Böylece söz konusu çalışmayla bu farklılıkların, ilahî mesajın evrensel boyutunu ve çağlar üstü sürekliliğini pekiştiren yönünü yeniden dikkatlere sunmayı gaye edinmiştir. Araştırmada, Fâtiha sûresinin âyetleri ele alınırken sırasıyla kıraat farklılıklarının anlam üzerindeki etkileri, daha çok klasik tefsir kaynaklarına dayalı bir metodoloji ile sistematik olarak incelenmiştir. Çalışma boyunca yapılan analizler neticesinde Fâtiha'daki kırâatlerin sadece fonetik bir cihetinin olmadığı, aynı zamanda dil ve lehçe açısından filolojik boyutları bulunan farklı bir yönünün de olduğu tespit edilmiştir. Fâtiha'daki çeşitli kıraatlerden yola çıkarak kırâat ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in lafzî ve anlamsal bütünlüğünü koruma görevini üstlenen ve onun ilahi bir metin olduğunu ispatlayan önemli bir disiplin olarak öne çıkmaktadır.

Daha önce benzer araştırmalar ortaya konulmuş olsa bile bu çalışma özelde çağdaş bir müfessir olan Hererî'nin Fâtiha'daki kırâatlerin sonucu geleneksel dini bilgi birikimi günümüz dünyasına sistematik biçimde yeniden değerlendirmesi açısından özgünlük taşır. Çalışmamızda ana müracaat kaynağı sayılan müfessirin *Hadâik*'in yanında yerine göre Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *et-Teysîr fi'l-kırââtî's-seb'*; Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi'u li-ahkâmî'l-Kur'ân*; Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *Bahrü'l-muhît*; İbnu'l Cezerî'nin (ö. 833/1429) *en-Neşr fi'l-kırââtî'l-aşr*; İsmail Karaçam'ın *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati* ve Abdurrahman Çetin'in *Kur'ân Okuma Esasları* adlı çalışmalardan da istifade edilmiştir.

"*Hâdaik*" adlı eserin kapsamında çalışmanın içeriği şu temel başlıklar çerçevesinde değerlendirilmiştir: Hererî'nin Kırâatler Hakkındaki Genel Görüşü ve Kırâatleri Nakletme Yöntemi; Hererî'ye Göre Fâtiha'nın İsimleri; Hererî'ye Göre Fâtiha'nın Muhtevası, Önemi ve Fazileti; Hererî'ye Göre Fâtiha Sûresinden Önce "İstiâze" ve "Besmele"nin Getirilmesi; Hererî'ye Göre Çeşitleriyle birlikte Fâtiha'nın Kırâatleri ve Tefsiri.

1. Hererî'nin Kırâatler Hakkındaki Genel Görüşü ve Kırâatleri Nakletme Yöntemi

Kırâat ilminin tanımı, mahiyeti, tefsir ilmine olan etkisi ve önemi ortaya konduktan sonra, Hererî'nin kırâatlere nasıl yaklaştığına kısaca değinmek gerekir. Erken dönemlerden itibaren birçok müfessir gibi Hererî'de, kırâat ilmine ilgi duyduğunu müşahade etmekteyiz. Hererî'nin "*Hadâik*" adlı tefsiri incelendiğinde kırâat ilmine oldukça geniş yer ayırdığı dikkat çekmektedir. Hererî, kırâat tercihlerini, büyük ölçüde etkilendiği Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin "*el-Bahrü'l-Muhît*" adlı tefsirinden nakl etmiştir. Bu nedenle, Hererî'nin kırâat vecihlerine yaklaşımı daha çok Ebû Hayyân 'ın kırâatler hakkındaki görüşlerini özetler niteliktedir. Müellifin, kaleme aldığı eserlere bakıldığında kırâat çeşitlerine dair kapsamlı bilgiler sunmuş hem sahih hem de şâz kırâatleri değerlendirerek dönemine ve sonraki tefsir çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.

Hererî'nin "*Hadâik*" adlı 33 ciltlik tefsiri, hem sahih hem de diğer bütün kırâatlerin rivayetlerini içermesiyle kaynak niteliğini taşımaktadır. Hererî, kırâat-ı seb'a üzerine sıkça atıfta bulunmuş sahabe ve tabiîn neslinin aktardığı vecihlere de sıklıkla yer

Dâru'l-Meârif, 1119), 130-185; Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef Şâtübî, *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî* (Medine: Mektebetü Dâri'l-Hüdâ, 1431/2010), 10-21.

vermiştir. Ayrıca Hererî, sahih kırâatler arasında değerlendirme yaparak bizzat tercihlerde bulunmuştur. Hererî, tefsirinde kırâatleri incelemeyen önce her sûredeki âyetleri anlam bütünlüğüne göre belirli gruplara ayırarak ele almıştır. İlgili âyetleri nakl ederken onlar arasında var olan anlam ilişkisine değinmiş varsa sebebi nüzulünü vermiştir. Akabinde “Tefsir ve Kırâat Vecihleri” (أَوْجُهُ الْقِرَاءَةِ وَالتَّفْسِيرِ) adında başlı başına müstakil bir başlık açmıştır. Ele aldığı âyetlerin tüm kırâat farklılıklarını çoğu zaman senedini de vererek detaylandırmıştır. Bu bağlamda hem sahih hem de şâz kırâatleri ayırt ederek okuyucuya sunmaktadır.⁴

Hererî, “*Hadâik*” adlı tefsirinde Fâtiha sûresinin kırâat vecihlerini sıralarken âyetlerin kazanabileceği anlam zenginliğine sık sık vurgu yapmıştır. Müellif, özellikle sahabe ve tabiîn dönemine ait kırâatlere geniş yer ayırmıştır. Kırâat-ı seb’a imamlarının okuyuşlarını aktarırken çoğu zaman bu rivayetler arasında tercih yaparak hangisinin öncelikli olduğunu belirtmiştir. Bazen de bir kelimenin tüm kırâat vecihlerini sıralarken bu okuyuşlardan hangilerinin sahih, hangilerinin şâz olduğunu ifade ederek anlam farkına yol açıp açmadığına işaret etmiştir.⁵ Kırâat farklılıkları, âyetin anlamına etki ettiği durumlarda ise, anlam değişikliklerinin nasıl ortaya çıktığını gerekçeleriyle birlikte açıklamıştır. Yine kırâat-ı seb’a imamlarının ravileri arasındaki rivayetlerini tercih etme yoluna gitmiş; bazı durumlarda ise bir kelimenin kaç farklı şekilde okunduğunu belirttikten sonra sahih olanı belirtmiş ve kalanları “şâz’dır” ifadesiyle detaya girmeden iktifa etmiştir.⁶

1.1. Hererî'ye Göre Fâtiha'nın İsimleri

Muhammed Emîn el-Hererî, “*Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Reyhân fî Revâbî 'Ulûmî'l-Kur'ân*” adlı eserinde Fâtiha sûresi ile ilgili kırâat ve tefsirine geçmeden önce ayrıntılı bazı önemli bilgilere yer vermiştir. Bu önemli başlıklardan biri Fâtiha'nın isimleri hakkındadır. Fâtiha'nın yirmi farklı isminin bulunduğunu söyleyen Hererî,⁷ bunları tek tek şöyle sıralamıştır: Fâtihatü'l-Kitâb, Sûretü'l-Kenz, el-Vâfiye, el-Kâfiye, eş-Şâfiye, Sûretü's-Şifâ, es-Seb'ul-Mesânî, Ümmü'l-Kur'ân, Sûretü'n-Nûr, Sûretü'r-Rukyâ, Sûretü'l-Hamd ve's-Şükr, Sûretü'd-Duâ, Sûretü Ta'îmî'l-Mes'ele, Sûretü'l-Münâcât, Sûretü't-Tefvîz, Ümmü'l-Kur'ân, Ümmü'l-Kitâb, Sûretü's-Suâl ve Sûretü's-Salât.⁸

1.2. Hererî'ye Göre Fâtiha'nın Muhtevası, Önemi ve Fazileti

Fâtiha sûresi, Kur'ân'ın temel mesajlarını içermekte, bilgi ve hükümlerini özlü bir şekilde barındırmaktadır. Fâtiha sûresi, insanların dünya hayatını düzenleyerek onları huzurlu bir yaşama yönlendirmek ve bu iyi yaşamın ardından ebedî mutluluğa ulaşmalarını sağlamaktadır. Fâtiha, insanların doğru hedefe erişebilmeleri için onları temelde önemli unsurlara yönlendirir. Fâtiha, insan için önemli bir rehber ve inanç kaynağıdır. Bu inanç ve şuuru pekiştirmek adına mükâfat ve ceza kavramlarının bilinmesi gereklidir. Hererî'ye göre Sûrede, bu bağlamda baştan “yevmi'd-dîn”e kadar olan bölüm, önemli birinci unsurdur. “Müstakîm”e kadar olan kısım ise ikinci önemli unsur sayılmaktadır. “Müstakîm”den sonra gelen bölüm ise mükâfat ve ceza anlayışı gibi diğer önemli üçüncü unsur teşkil etmektedir. Ayrıca, Kur'an'daki kıssaların özüne işaret ederek insanlara bazı dersler sunar. Fâtiha'nın da içinde olduğu Kur'an-ı Kerim'in içeriği,

⁴ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 4/182, 198, 200, 202, 207, 209, 227, 230, 232, 254.

⁵ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 4/354.

⁶ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 4/227.

⁷ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/44.

⁸ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/42.

genel olarak; Allah'ın varlığı, peygamberlik müessesesi, gayb âlemi, öğütler, kıssalar ve daha birçok unsur bulunmaktadır. Fâtiha sûresi, tüm bu unsurları ya doğrudan bünyesinde barındırır ya da akli harekete geçirerek insanlara yol gösterir.⁹

Fâtiha'nın hem Mekke'de ve hem Medine'de ayrı ayrı iki defa indiğini söyleyen âlimlerin¹⁰ yanı sıra bir defada Mekke'de inmiştir diyenler de vardır.¹¹ Kimi kaynaklar, Fâtiha sûresinin Medine döneminde veya daha önce Mekke'de namazın farz kılındığı sırada, ardından yine Medine'de kıblenin değişimi esnasında olmak üzere iki kez indiğini söylese de buna dair rivayetler pek kabul görmemiştir.¹² Zira Mekke'de indiğine dair kanaat daha güçlüdür. Buna dair delillerden birisi, Mekkî sûrelerden sayılan el-Hicr sûresindeki “*Şüphesiz biz sana tekrarlanan yedi (âyeti) ve yüce Kur'an'ı verdik.*”¹³ anlamına gelen âyetidir. Genel kanaate göre bu âyette geçen “*es-seb'u'l-mesânî*” ifadesiyle Fâtiha sûresi kastedilmektedir. Fâtiha sûresi, Kur'an'ın giriş bölümü niteliğinde olup, özellikle namaz esnasında ve çeşitli dualarda en fazla okunan sûrelerden biridir. Peygamber Efendimizin (s.a.v), “*Fâtiha olmadan hiçbir namaz geçerli olmaz.*”¹⁴ ve “*Fâtiha okumayanın namazı eksiktir.*”¹⁵ şeklindeki hadislerinden de anlaşılacağı üzere, bu sûre namazın ayrılmaz bir parçasıdır.

Sûrenin faziletine delalet eden birçok hadis vardır. Bunlardan biri, Buhârî'nin (ö. 256/870) rivayet ettiği hadistir. Ebû Saîd b. Muallâ (ö. 125/743) (ra) şöyle rivayet etmiştir: Mescitte namaz kılıyordum. O sırada Resûlullah (s.a.v) beni çağırdı. Fakat ben kendisine cevap vermedim. Daha sonra yanına giderek, “Ey Allah'ın Resûlü! Ben namaz kılıyordum” dedim. Bunun üzerine şöyle buyurdu: “Allah (c.c), ‘Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah'a ve Resûlü'ne icabet edin’ buyurmadı mı?” Sonra bana, “Mescitten çıkmadan önce sana Kur'an'daki en büyük sûreyi öğreteceğim” dedi ve elimden tuttu. Tam mescitten çıkmak üzereyken kendisine, “Ey Allah'ın Resûlü! Bana Kur'an'daki en büyük sûreyi öğreteceğinizi söylemiştiniz” dedim. Bunun üzerine şöyle buyurdu: “O, ‘Elhamdülillâhi Rabbi'l-âlemîn'dir. O, es-seb'ül mesânîdir (*süreklî okunup tekrarlanan yedi âyet olan Fâtiha'dır*) ve bana verilen büyük Kur'an'dır.”¹⁶ İnzalinden bu

⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, ts.), 1/107-110; Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'il-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.), 1/34; Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali b. Mütteveyh en-Nisabûrî Vahidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'an*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 19-20; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/34-35; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987), 1/14; Elmalılı, *Hak dini Kur'an dili*, 1/5-6; Reşîd Rızâ, *Tefsîrül-menâr* (Kahire: Dâru Amr, ts.), 1/36.

¹⁰ Cârullah Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-kâvil fî vucûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 25; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008), 84.

¹¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru İhyâ-i Kutubî'l-Arabiyye, 1957), 207; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/30-34.

¹² Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed Nisâbü'rî, *Esbâbü'n-nüzûl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1991), 19-20; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 1/177; Suyûtî, *el-İtkân*, 1/35-43.

¹³ el-Hicr 15/87.

¹⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünen-i tirmizî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1996), “Menâkıb” 2 (No. 26).

¹⁵ Ebu'l Huseyn Müslim b. Haccac b. Müslim, *Câmiu's-sahîh* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ty), 1/296; Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), “Fezâil”, 5 (No. 11).

¹⁶ Buhârî, *Fezâ'ilü'l-Kur'an*, 9.

güne kadar Fâtiha'nın muhtevası, tefsiri, kırâati, belâgatı gibi konularda birçok çalışma yapılmıştır.¹⁷

1.3. Hererî'ye Göre Fâtiha Sûresinden Önce “İstiâze” ve “Besmele”nin Getirilmesi

Hererî, Fâtiha sûresinin kırâat ve tefsirine başlamadan önce kırâat ilminin de ilgi alanına giren konulardan biri olan “istiâze”nin ve “besmele”nin kırâat ve tefsirine yer vermiştir. Hererî'ye göre ister Fâtiha olsun, ister Kur'an'ın başka herhangi bir sûresi olsun öncesinden “istiâze” ve “besmele” getirmek oldukça önemlidir. Zira Kur'an'da “فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” (Kur'an okuyacağın zaman kovulmuş şeytandan hemen Allah'a sığın!)¹⁸ gibi bir âyet vardır. Dolayısıyla Kur'an'ı okumaya başlamadan önce “istiâze” getirmek gereklidir. Hererî ile birlikte birçok âlim, bu âyette geçen emir sigâsı, Allah'a sığınmayı ve O'ndan yardım dilemeyi ifade eden bir talep olup “müstehap” olarak değerlendirilmiştir.¹⁹ Kur'an okunmadan önce “أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” diyerek “istiâze” getirmenin, Hz. Peygamber döneminden itibaren bir okuma geleneği olduğu bilinmektedir. Kur'an, Allah'ın insanlara ilettiği buyrukları içerir. Şeytan ise insanların Kur'an'ı düşünüp anlamalarını engellemek için çabalar. Bu nedenle, Kur'an okunmaya başlanmadan önce şeytanın vesveselerinden korunmak adına “istiâze” getirmek, Kur'an'a karşı bir adab olup, aynı zamanda tilavetine uygun bir başlangıç sayılır.

“İstiâze” getirmek, hem Kur'an okurken hem de diğer faydalı işlerde şeytana, onun desiselerine, avanelerine karşı güvenli bir sığınaktır. Bazı kırâat âlimlerine göre²⁰ “istiâze” lafzı, “أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” şeklinde olup, bunun kaynağı ve aslı da “فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” âyetidir.²¹ İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Şâfiî (ö. 204/820)'de bu görüşü benimsemiştir. İmam Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise, “istiâze”yi “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ” şeklinde getirmek daha faziletlidir.²² Zira Ahmed b. Hanbel'e göre bu şekilde “istiâze”de bulunmak, önceki âyetin lafızları ile “فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ”²³ âyetinde gelen lafızlarla bir araya gelince daha kapsamlı olur. Öte taraftan İslam âlimlerinden Sevrî (ö. 161/778) ve Evzâî (ö. 157/774) “أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ” şeklinde “istiâze” getirmenin daha faziletli olduğunu söylemişlerdir.

Hererî'ye göre kırâat imamı ve fukahânın çoğu, “istiâze” lafızlarını, cümlesini, kitap ve sünnete uygun olarak getirmişlerdir.²⁴ Kur'an'ı okumaya başlamak isteyenler, sünnette varid olduğu lafızlarla “istiâze”yi getirmek daha doğrudur. Bu konuda İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53)'tan şöyle rivayet edilmiştir: İbn Mes'ûd, ben “أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنْ”

¹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/269-270; Suyûtî, *İtkân*, 119-122; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/179-183; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1/172-175; Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Yayıncılık, 1992), 1/27-29.

¹⁸ en-Nahl 16/98.

¹⁹ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/13.

²⁰ Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî min hırzî'l-emânî*, thk. İbrâhim Adve Âvez (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981), 62.

²¹ en-Nahl 16/98.

²² Ebû Amr Osmân b. Saîd Dâni, *et-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'*, thk. Otto Pretzl (İstanbul, 1930), 17.

²³ el-Fussilet 41/36.

²⁴ Dâni, *et-Teysîr*, 17; Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/13-23.

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” şeklinde “istiâze”yi tilavet edince, Rasulullah (s.a.v) bana “أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ” şeklinde söylememi emr etti. “Zira Cebrâil (a.s) bana böyle okuttu” dediğini rivayet etmiştir.²⁵ Hererî, yukarıda verilen bilgilerden yola çıkarak, Cebrâil (a.s)’in Rasulullah’a öğrettiği “istiâze” sigâsının, cumhurun da benimsediği şekilde bire bir örtüştüğü görüşüne yer vermiştir.²⁶ Yukarıda verilen sîgaların dışında “istiâze”nin daha birçok sîgası vardır.²⁷ Netice itibariyle cumhura göre, Fâtiha okumadan önce “istiâze” getirmek sünnettir. “İstiâze”yi birçok yerde ve ibadette getirmek güzel karşılanmıştır. Kişi namazda “istiâze”yi terk ederse, namazı -ister kasten ister unutarak terk etmiş olsun- bozulmaz. Namaz dışında Kur’ân okuyan bir kimsenin “istiâze” getirmesi müstehap kabul edilmiştir.²⁸ “istiâze” konusunda Hererî’de cumhurun görüşünü benimsemiştir.²⁹

Hererî, “Besmele” hakkında ayrı bir başlık açarak şu hususlara dikkat çekmiştir: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ şeklinde her sûrenin başında yazılan ve okunagelen bu lafızlar, Kur’ân’dan bir âyettir. Bununla birlikte bu lafızlar, en başta yazılan, toplanan, farklı bölgelere gönderilen ilk mushaflardan itibaren bu güne kadar korunagelmıştır. Hererî’ye göre, farklı görüşler bulunsa da “her sûrenin başında bulunan “besmeleler” yine o sûrenin müstakil birer âyetidir. “Besmele”, kısaca “*Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla*” şeklinde dilimize tercüme edilmiştir. “Besmele”nin tahliline değinen Hererî’ye göre, بِسْمِ اللَّهِ ifadesindeki “ب” harfi, “harf-i cer” olup kendisinden sonra gelen kelimeyi mecrur eder. Bu harfin müteallik olduğu fiil, cümlelerin bağlamına göre gizlenmiştir, hafz edilmiştir. Yerine göre bu fiilin takdiri farklılık gösterir. Mesela, “başlıyorum” anlamına gelen (أَبْدَأُ) “Allah’ın ismiyle başlıyorum”, “Allah’ın adıyla okuyorum” (أَقْرَأُ) şeklinde bir takım fiiller takdir edilebilir.³⁰ Dolayısıyla, cümlede açıkça zikredilmeyen, fakat besmele getiren herkesin, başladığı ve niyet ettiği işe göre bir fiil takdir edilir. “الرَّحْمَنُ” ve “الرَّحِيمُ” lafızları ise “اللَّهُ” isminin sıfatı kabul edilir. Yani “*Rahman ve Rahim olan Allah*”tır. Her sûrenin başında “besmele” getirmek müstehap olmakla birlikte, Fâtiha sûresine geçişte, yine Fâtiha sûresinden Bakara sûresine geçişte “besmele” okuma konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hamza (ö. 156/773) ve Halef’ül-Aşir (ö. 229/844) dışında kalan diğer kırâat imamları, her sûrenin başında besmele okumayı tercih etmişlerdir. Öte yandan, Verş (ö. 197/812), Ebû Amr (ö. 154/771), İbn Âmir (ö. 118/736) ve Ya’kûb (ö. 205/821), iki sûre arasında, hem besmele okuyarak hem de besmelesiz sekte yaparak kıraat etmişlerdir.³¹

Hererî’ye göre “istiâze” ve “besmele”nin ard arda okunmasının bazı sırları vardır. Bu sırlardan biri; kişi doğrudan Allah’a yönelerek onun ismiyle yine ona iltica ederek araya başka varlıkların girmesine fırsat vermeden hemen Allah’ın koruması altına sığınmaktır.³²

²⁵ Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/87.

²⁶ Hererî, *Mukaddimetü’t-tefsîr*, 1/13.

²⁷ Ebu’l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü’l Cezerî, *en-Neşr fî kırâati’l-’aşr*, thk. Ali Muhammed Debbâğ (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 250-251.

²⁸ Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/86; İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kırâati* (İstanbul, 2012), 384.

²⁹ Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân*, 1/14.

³⁰ Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân*, 1/48.

³¹ Abdurrahman Çetin, *Kur’ân Okuma Esasları* (İstanbul: Aksa Yayınları, 1997), 240.

³² Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmü’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kitâb, 1994), 1/12.

Dolayısıyla Hererî, her fırsatta Kur'ân okunacağı zaman ve her Fâtiha okunduğunda “besmele” ile başlanması gerektiğinin sünnet olduğunu, faydalı olacağını dile getirmiştir.³³

2. Hererî'ye Göre Çeşitleriyle birlikte Fâtiha'nın Kırâatleri ve Tefsiri

Fâtiha sûresini kırâat-tefsir bağlamında geçmişin ve modern ilimlerin bilgileri doğrultusunda anlaşılmasına gayret gösteren Hererî, tefsirinde sûreyi tahlil ederken Fâtiha'nın 7 âyet, 27 kelime ve 140 harften oluştuğunu ifade etmiştir. Eseri incelerken tespit ettiğimiz kadarıyla müfessir, Fâtiha sûresinin tamamında 40'a yakın kırâat vechine yer vermiştir.³⁴ Bu kırâatlerin bazısının mütevatir, diğerlerinin ise şâz olduğunu söylemek mümkündür. Müellif, özellikle mütevatir kırâatlerin Fâtiha'nın anlaşılmasına sunduğu katkı ve yorum çeşitliliği üzerinde daha fazla durmuştur.

Hererî, Fâtiha'yı kırâatler bağlamında tefsir ederken genel anlamda kırâatleri anlama etkisi olup olmaması itibarıyla ferş ve usûl diye ikiye ayırdığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede sûreye bakıldığında, ferşî kapsamında bariz bir örnek verecek olursak “مَلِكٍ” (Melik) ve “مَالِكٍ” (Mâlik) şeklindeki okuyuş ayrılığı, anlam boyutunu tamamen dönüştürmese de lafız-mana ilişkisi açısından farklı yorum imkânları doğurmuştur. Yine müellife göre Fâtiha'da usûlî kategorisinde yer alan ve anlamı etkilemeyen farklı telaffuz uygulamaları daha çoktur. Örneğin “الصِّرَاطُ” (sırât) kelimesinin “sâd” veya “sîn” ile telaffuzu ve “عَلَيْهِمْ” (aleyhim) lafzı gibi farklı okuyuş biçimleri bu grupta değerlendirilmektedir.

Hererî'ye göre Fâtiha sûresi yedi âyetten oluşmaktadır. Her bir âyette geçen kelimelerin hepsinde olmasa da bazıları hakkında farklı okuyuş tarzları nakl edilmiştir. *Hadâik*'te geçtiği üzere âyetlere göre kırâat vecihleri ve tefsire olan etkisi şöyledir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ³⁵

Daha önce ifade edildiği gibi kırâat imamlarının hepsi Fâtiha sûresine başlarken “istiâze” ve “besmele” okuyarak başlamışlardır. Kimi âlimlere göre Fâtiha sûresinin başında, mushaflarda yer alan “besmele” Fâtiha'dan bir âyettir. Muhammed Emin el-Hererî de bu görüştedir.³⁶ Hererî'ye göre Fâtiha sûresinin başında yazılan “besmele” Fâtiha'nın ilk âyeti kabul edilir. Bu durumda Fâtiha sûresinin hemen başında “besmele”den sonra gelen “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” cümlesi Fâtiha'nın 2. âyeti sayılır. Anlamı, “hamd âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur.” “الْحَمْدُ” lafzı mübtedadır. “لِلَّهِ” kelimesi, car-mecrur olarak mahzûf bir fiile müteâlıktır. رَبِّ lafzı da sıfat ve muzaf kabul edilmiştir. الْعَالَمِينَ kelimesi de sıfat olmakla birlikte muzafun ileyh kabul edilmiştir.

Âyette geçen “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ifadesindeki “dal” harfinin dammesi ile kelimenin merfu olarak okunması konusunda kırâat imamları hemfikirdir. Kurtubî (ö. 671/1273), bu okuma şeklinin icmâ ile kabul edildiğini belirtmektedir.³⁷ Hererî'ye göre, Zeyd bin Ali (ö. 122/740), ve bazı kırâat âlimleri, “رَبِّ الْعَالَمِينَ” ifadesinde geçen “râbbe” şeklinde medih üzeri, anlamı güçlendirmek için mansup okumuşlardır. Hererî'nin ifadesine göre böyle bir

³³ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/23.

³⁴ Muhammed Emin Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân fî revâbi' ulûmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2003), 1/43.

³⁵ el-Fâtiha 1/2.

³⁶ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/58-59.

³⁷ Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/95.

kırâat şekli Arap dilinde fasih bir kullanım olarak görülebilir. Fakat ardından gelen ve sıfat konumunda olan “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” kelimelerinin mecrur okunması sebebiyle bu kırâat zayıf kabul edilmiştir.³⁸ Hererî’ye göre “الْحَمْدُ” ifadesindeki “أل” takısı cinsiyet ifade eden (cins-i hakiki) bir “أل” takısı olup “لِلَّهِ” kelimesindeki “ل” harfi istihkak (hak ediş) anlamında kullanılmıştır. Bu yoruma göre, “hamd” adına ne varsa bütün cinsleriyle tamamı Allah’a aittir.³⁹ İlgili âyette, cumhurun kıraatini tercih eden Hererî’ye göre “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ifadesinin anlamı, “bütün hamdler, her türlü övgü ve senalar yalnızca Allah (c.c)’a aittir. Çünkü gerçek anlamda övgüyü hak eden yalnızca Allah’tır, irade ve kudret sahibi de sadece O’dur. Zira her şeyi yaratan ve dilediği gibi tasarrufta bulunan Cenab-ı Hak’tır. “رَبِّ الْعَالَمِينَ” “Rab” göklerde, yerde ve bu ikisinin ötesinde var olan her şeyin maliki, müdebbiri ve mâ’budu anlamındadır. “Rab” kelimesi, “malik” anlamında da kullanılır. Çünkü malik olan kimse, sahip olduğu şeyi korur, gözetir, terbiye eder ve ıslah eder. Merâgî’ye göre “Rab” terbiye eden, eğiten ve yöneten yüce efendidir. Terbiye ettiği varlıkların işlerini idare eden ve onların bütün hâllerini düzenleyip gözetendir.⁴⁰

الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ⁴¹

Fâtiha’nın 3. âyeti sayılan bu iki kelime, önceki âyetin sıfatı makamında kabul edilmiştir. Yani “O, Rahmandır ve rahimdir.” Âyetin kıraat çeşitlerine değinecek olursak; cumhurun kırâati, iki lafzın yazıldığı şekilde mecrur okunmasıdır. Bununla birlikte kırâat âlimlerinden Ebu’l-Âliye (ö. 106) ve Îsâ b. Amr (ö. 149/766), “الرَّحْمَنُ” lafzını “الرَّحْمَنُ” (er-rahmâne) şeklinde⁴² mansup okumuşlardır. Ebû Amr’ın (ö. 154/771) râvisi Sûsî (ö. 261/874)’de “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” lafzını “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” lafzına geçişte iki “م” (mim) harfini geçişte vaslen birleştirerek “الرَّحِيمُ يَوْمِ الدِّينِ” şeklinde idğâmlı olarak okumuşlardır.⁴³ Hererî’ye göre lafzın harekelerinden kaynaklı farklı okuyuş nakilleri söz konusu olsa da ciddi bir anlam farkına yol açmamıştır. Burada bir anlam zenginliği söz konusudur. Âyette geçen Allah’ın “rahman” ve “rahim” sıfatları gereği, kullarına açıktan gizliden yardımcı olduğuna ve bu iki özelliğin birbirinden ayrılmaz bir bütün teşkil ettiğine dair bir anlam bulunmaktadır. Zira dünyada insanlardan pek çok mal, mülk sahibi vardır ama merhametten, rahmetten yoksun oldukları için sahip oldukları şeyler mahlûkata zarar verebilir. Yine “الرحمن الرحيم” kelimelerini, birbirlerine sıfat olacak şekilde dammeli/merfu olarak okuyup nakl edenler de vardır.⁴⁴ Farklı kırâatlerin doğrultusunda âyeti tefsir eden Hererî, “الرَّحْمَنُ” lafzına “Allah, kullarına akla hayale gelmeyecek şekilde ihsanda bulunacaktır” anlamını verirken; “الرَّحِيمُ” lafzına da “Allah, kullarına benzeri nimet türlerinden verebilendir” anlamını vermiştir. Buna göre “Rahmân” sıfatı Allah’tan başkası için kullanılmazken, “Rahîm” sıfatı ise kul için kullanılabilir.⁴⁵

³⁸ Muhammed b. Yûsuf b. Âlî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhît fi’t-tefsîr* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1992), 1/34; Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân*, 1/56.

³⁹ Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân*, 1/51.

⁴⁰ Ahmed Mustafa Merâgî, *Tefsîru’l-Merâgî* (Mısır: Mektebetü Mustafa Bâbî Halebî, 1946), 1/30.

⁴¹ el-Fâtiha 1/3.

⁴² Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhît*, 1/35.

⁴³ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ Dimyâtî, *İthafu fudalâi’l-beşer fi kırâati’l-erbe’ate ‘aşar* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2011), 10; Dâni, *et-Tefsîr*, 86.

⁴⁴ Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhît*, 1/35.

⁴⁵ Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân*, 1/59.

مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ⁴⁶

Kırâat âlimlerinin çoğu, “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” âyetinde geçen her üç kelimeyi de mecrur olarak okumuşlardır. Buna karşın Nâfi (ö. 169/785), İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 154/771) ve Hamza (ö. 156/773), “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” âyetindeki “مَالِكِ” kelimesini elifsiz olarak “مَلِكِ” şeklinde okumuşlardır.⁴⁷ Hererî, âyette geçen “مَالِكِ” ve “مَلِكِ” kırâatleri hakkında ayrıntılı bilgilere yer verir: “مَالِكِ” kelimesini (med ile) “fâil” vezninde okuyan imamların arasında Âsım (ö. 127/745), Kisâî (ö. 189 /805), Halef b. Hişâm (ö. 229/844) ve Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/ 820) gibi isimleri saymıştır. Ayrıca bu kırâatin, Aşere-i Mübeşşereden sayılan Talha b. Ubeydullah (ö. 36/ 656) ve Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/ 656) isimleri hariç, diğerleri tarafından da tercih edildiğini ifade etmiştir. Bu okuma tarzının sahabe neslinden Übeyy b. Ka'b (ö. 30/ 650), Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652), Muâz b. Cebel (ö. 18/ 639) ve Abdullah b. Abbas (ö. 68/ 687) gibi büyük sahabiler ile tâbiîn kuşağından Katâde b. Diâme (ö. 117/ 735) ve Süleyman b. Mihrân el-A'meş (ö. 148/ 765) tarafından da benimsendiğini söylemiştir. Öte taraftan, “مَلِكِ” (meliki/elifsiz) şeklinde okuyanlar arasında kimi yedi kırâat imamı ile birlikte, sahabilerden Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/ 652), Abdullah b. Ömer (ö. 73/ 693) ve Masver b. Mahreme (ö. 64/ 684) gibi isimleri saymıştır.

Kimi nakillerde “مَالِكِ” kelimenin farklı kırâat çeşitleri arasında sayılan “مَلِكِ” (melki) şeklinde okuyanlar arasında Ebû Hüreyre (ö. 57/ 676), Âsım el-Cuhderî (ö. 128/ 745) ve bu kırâati Ebû Amr'dan (ö. 154/ 770) rivayet eden Cü'fi ve Abdülvâris'in (ö. 180/ 796) bulunduğunu dile getirmiştir. Bu okuma şekli, Bekir b. Vâil kabilesinin lehçesi olarak da bilinmektedir. Aynı kelimeyi “مَلِكِي” (melkî) şeklinde okuyanlar ise Ahmed b. Salih (ö. 248/ 862)bu kırâati Verş (ö. 197/ 812) yoluyla Nâfi'den (ö. 169/ 785) nakletmiştir. “مَلِكِ” (milki) şeklinde okuyanlara gelince arasında Ebû Osman en-Nehdî (ö. 95/ 714), Şa'bî (ö. 104/ 723) ve Atiyye (ö. 111/ 729) bulunmaktadır. İbn Atiyye, bu okuma tarzını Ebû Hayât'a nispet etmiştir. “مَلِكِ” (melike) şeklinde okuyanlar ise Enes b. Mâlik (ö. 93/ 712), Ebû Nüfeyl (ö. 85/ 704) ve Ömer b. Müslim b. Ebî Adî (ö. 125/ 743) olup, aynı kırâat Ebû Hayât'tan da nakledilmiştir.⁴⁸

Hererî, “مَالِكِ” lafzı hakkında yukarıda verilen farklı kırâat şekilleri dışında daha birçok okuma şekline yer vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: “مَالِكِ, مَلِكِ, مَلِكَا, مَلِكِ, مَلِكَا”. Hererî'ye göre söz konusu kelimenin yapısında kırâat farklılıkları olsa da temelde bunların hepsi aynı veya yakın anlamlara gelmektedir. Hererî'ye göre “مَالِكِ” kelimesinin geçtiği “مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ” âyetinin bütün kırâat çeşitlerinin yakın anlamı, “Her şeyin ve işin sahibi Allah'tır. Kâinatı yönetendir ve kullarının amelleriyle ilgili karşılıklarını verecek yaratıcıdır. Müminleri ödüllendirir, kâfirleri ise cezalandırır” şeklindedir. Bu anlam, “مَالِكِ” kelimesinin “elif” harfiyle okunduğu şekle göredir. Ancak, “elif” harfi olmadan (medsiz) yani “مَلِكِ يَوْمَ الدِّينِ” şeklinde okunduğunda kelimenin anlamı az da olsa değişir ve “o günün mutlak hükümdarı, kudret ve güç sahibi Allah'tır”. Çünkü o günde Allah'tan başka hiçbir

⁴⁶ el-Fâtiha 1/4.

⁴⁷ Dâni, *et-Teyssîr*, 18; Cezerî, *en-Neşr*, 1/270.

⁴⁸ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/57.

hükümranlık bulunmaz. Nitekim “*Bugün mülk kimindir? Allah'a, tek ve mutlak hâkim olana aittir (denilir)*” âyeti buna işarettir.⁴⁹ Hererî'nin yorumuna göre dünya hayatında pek çok insanın elinde mal-mülk görünse de, asıl mülk ve egemenlik yalnızca Allah'a aittir. Allah'ın sahip olduğu mülk, başlangıçtan sonuna kadar her zaman O'na aittir. Mülkün gerçek anlamda tezahürü ise kıyamet günündedir. İşte o günde bütün varlıklar, O'nun hükümranlığını kabul ederler.⁵⁰

Hererî'ye göre “مَالِك” ve “مَلِك” kelimeleri arasında hangisinin daha kapsayıcı ve etkili olduğu hususunda ihtilaf vardır. Kimi “مَلِك”yi (medsiz/elifsiz), daha kapsamlı ve etkileyici bulmuştur. Bu görüşe göre her “Melik”, “Mâlik”tir, ancak her “Mâlik” mutlak anlamda “Melik” değildir. Ayrıca “Melik” kelimesi, Allah'ın her şeyi kapsayan egemenliğini vurgulamaktadır. Bu kırâat şekli, Mekke ve Medine halkı tarafından tercih edilmiştir. Bununla birlikte, bazılarına göre “مَالِك” kırâatı daha geniştir. Onlara göre kelimedeki ziyadelik aynı zamanda yapısal bir zenginlik sunar ve daha geniş anlamlar taşır. Mesela, bir insan “Mâlik” olduğu şeyin sahibi olabilir, fakat aynı kişi “Melik” olmayabilir. Ayrıca, “Mâlik” kelimesinin fazladan harf taşıyor olması da daha geniş bir anlam ifade ettiğini düşündürür. Hererî'ye göre bazı âlimler, bu iki kırâat birbirinin yerine geçebildiğini ve aynı anlamı taşıdığını savunmuşlardır.⁵¹ Bazı müfessirler, “Mâlik” ile “Melik” arasında şöyle bir fark dile getirmişlerdir: “Mâlik” mülkün gerçek sahibi anlamına gelirken; “Melik” ise mülkün kendisi, yani mutlak egemenlik anlamına gelir.”⁵² Hicaz halkı, “Melik” kelimesini, “*mutlak egemenlik, her türlü zorlama ve baskı ile tam bir hâkimiyet kurma*” anlamına gelen kırâatı tercih etmişlerdir. Bu kırâat; her türlü iş üzerinde tam bir tasarruf gücüne sahip olmayı, emir ve yasak koyma yetkisinin sadece Allah'a aittir” anlamına gelir. Bu anlam “يَوْمَ الدِّينِ” ile yapılan izafeye uygun olanıdır. Çünkü o gün, tüm mülk ve egemenlik yalnızca Allah'a ait olacaktır.⁵³

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ⁵⁴

Hererî'ye göre verilen âyet, farklı kırâatlere mahal olmuştur. Buna göre Cumhur, “إِيَّاكَ” lafzını, kırık hemze ve şeddeli “yâ” ile okumayı tercih etmiştir. Fadl er-Rakâşî (ö.150/767) “إِيَّاكَ” lafzındaki “hemze”yi fetha ile ve “yâ” harfini teşdit ile okumayı tercih etmiştir. “إِيَّاكَ” lafzındaki “yâ”nın teşditsiz okunması ise, Amr b. Fâid (ö. 160/ 776), Übeyy b. Ka'b'dan (ö. 32 /652) rivayet etmiştir. Bu okuyuşların yanı sıra “إِيَّاكَ” lafzının daha birçok farklı okuyuş tarzı vardır. Palûvî (1192/1778)'ye göre ise ilgili âyet, çoğu kırâat imamları arasında farklı kırâatlere konu olmamıştır.⁵⁵ “إِيَّاكَ” lafzının çok sayıda farklı şekilde kırâat edilse de ciddi anlamda farklı anlamlara yol açmamıştır. Sadece fiilden önce mukaddem olarak gelmesi nahiv açısından hasr ifade etmesine vesile olmuştur.⁵⁶

⁴⁹ el-Mü'min 40/16

⁵⁰ Hererî, *Hadâiku'r- ravhi ve'r-reyhân*, 1/58.

⁵¹ Hererî, *Hadâiku'r- ravhi ve'r-reyhân*, 1/63.

⁵² Merâgi, *Tefsîru'l-Merâgî*, 1/31.

⁵³ Muhammed b. Muhyiddîn Muhammed b. el-İmâd Mustafa el-İmâd Ebu's-Suûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ el-Kur'ânî'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/15.

⁵⁴ el-Fâtiha 1/5.

⁵⁵ Hâmid b. el Hâc Abdü'l-Fettah Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân* (İstanbul: Âsitâne Yayınları, ts.), 44.

⁵⁶ Hererî, *Hadâiku'r- ravhi ve'r-reyhân*, 1/72.

Hererî'ye göre aynı âyette yer alan “نَعْبُدُ” kelimesindeki “dal” harfini meczum olarak (harekesiz) okuyanlar olmuştur. Zeyd bin Ali (ö. 122/740), Yahya b. Vessâb (ö. 103/721) ve Ubeyd b. Umeyr el-Leysî (ö. 74/693), aynı lafzı “ونعبد” şeklinde, yani “nûn” harfini kesre ile okumuşlardır. Her halükarda hareke değişikliği ciddi farklı bir anlama yol açmamıştır. Aynı âyette yer alan “نُسْتَعِينُ” lafzını, cumhur, yazıldığı şekilde okumuşlardır. Buna mukabil, Ubeyd b. Umeyr el-Leysî (ö. 74/693), Zirr b. Hubeyş (ö. 82/701), Yahya b. Vessâb (ö. 103/721), en-Nahaî (ö. 96/714) ve A'meş (ö. 148/765), “نُسْتَعِينُ” kelimesindeki “nûn” harfini kesre ile kırâat etmişlerdir. Bu, Kays, Temîm, Esed ve Rebiâ kabilelerinin lehçesi olup, onlara göre muzari fiilinin bu türünden ve benzer fiillerinden olan hareke kuralı bu şekildedir.⁵⁷ Verilen kırâat farklılıklarını da göz önünde bulunduran Hererî, âyet hakkında şu yorumlarda bulunmuştur: “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” yalnızca sana ibadet ederiz, başkasına değil. Seni birleyen, sana itaat eden ve tamamen sana teslim olan kullarız. Âyetteki lafızların gaib (üçüncü tekil şahıs) olan bir anlatımdan “hitaba” (ikinci tekil şahıs) dönüşmüş olması, Arapça dil bilgisi açısından “iltifat” kabul edilmektedir. İlk başta sükûtle yapılan övgü, genelde daha uygunken, burada ise dua şeklinde olan hitap daha uygundur. Burada şöyle bir anlam takdir ediliyor “Ey kulum, “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” (sadece sana kulluk ederiz) deyin.” İbadet, en yüksek derecede boyun eğme ve teslimiyettir. Bu sebeple “kul” kelimesi, zayıflığı ve teslimiyeti ifade eder. “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” demek, “sadece sana ibadet ederim, başka hiçbir varlığa ibadet etmem” anlamına gelir. İbadet, kulun en derin şekilde alçak gönüllü olması ve Rabbinin büyüklüğünü takdir etmesidir. Çünkü Allah, ibadeti hak eden yüce bir varlıktır. İbadet, yalnızca Allah'a yöneltilen bir teslimiyet ve saygıdır, çünkü o, varlıkları yoktan var eden, nimetlerin en büyüğünü insana ihsan edendir. Bu nedenle, kul, Rabbine karşı sonsuz bir teslimiyetle boyun eğmeye layıktır.⁵⁸

“وَأِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” yalnızca senden yardım dileriz, başkasından değil. Sadece sana ibadet etmek ve tüm işlerimizde -hem dinî hem dünyevî konularda- senden yardım talep ederiz. Şöyle bir soru akla gelebilir: Yapılacak bir işte yardım istemek, genelde o işe başlamadan önce olur. O halde neden burada yardım talebi, ibadetten sonra zikredilmiştir? Bu tertibin hikmeti şudur: Kişi, önce kulluğunu ve acizliğini kabul edip Rabbine yönelir, böylece ibadetle Allah'a yaklaşır. Ardından, O'na duyduğu bu yakınlık ve teslimiyet ile yardım talep eder. Bu sayede, yardım talebi daha samimi ve güçlü bir anlam kazanır. Aynı zamanda, kulun önce vazifesini bilip yerine getirmesi, ardından Rabbi'nden güç ve yardım istemesi, edep ve tevazu açısından daha uygun görülmüştür.⁵⁹ Hererî'ye göre âyetin özeti şudur: Allah (c.c), yalnızca kendisine ibadet etmemizi emretmiştir; zira mutlak hükümler yalnızca O'na aittir. Bu nedenle, ibadette hiçbir varlık O'na ortak koşulmamalı ve O'ndan başkası, ilâhî bir yücelik ile tazim edilmemelidir. Aynı şekilde, yalnızca O'ndan yardım istememiz gerektiğini de bildirmiştir. Yapacağımız işlerin kemâle ermesi ve beklenen sonuca ulaşması için gerekli olan yardım ve desteği, sebepler dâhilinde çaba gösterip elde edebileceğimiz şeylerin ötesinde, yalnızca Allah'tan talep etmeliyiz. Başka hiçbir varlığa ilâhî anlamda sığınmamalı ve nihai tesiri yaratma gücünün yalnızca Allah'a ait olduğu bilinciyle O'na yönelmeliyiz.⁶⁰ Hererî'ye göre “إِيَّاكَ” ifadesin tekrar edilmiş olmasının bir hikmeti, hem “ibadet” hem de “isti'âne” (yardım talebi)nin

⁵⁷ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/73.

⁵⁸ Merâgi, *Tefsîru'l-Merâgî*, 1/32.

⁵⁹ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/69.

⁶⁰ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/71.

ayrı cümlelerde ifade edilerek her birinin bağımsız birer maksat olduğu vurgulanmasındandır. Ayrıca, yardım talebinin yalnızca Allah'tan istenmesi gerektiği açıkça belirtilmiştir. Eğer “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَنَسْتَعِينُ” denilseydi, yardım talebinin kimden istendiği kesin olarak belirtilmeden, sadece yardımın istenmesi gerektiği bildirilmiş olurdu.

Hererî, âyette geçen “نَعْبُدُ” lafzıyla kelami olarak özgür iradeyi yok sayan Cebriyye'ye (insanın iradesini tamamen reddeden görüşe) karşı bir reddiyenin olduğunu savunmaktadır. “نَعْبُدُ” (biz kulluk ederiz), lafzıyla insan özgür iradesiyle ibadet eder. Kulluk ise ancak kulun hür iradesiyle gerçekleşir. Yine Hererî, “نَسْتَعِينُ” kelimesiyle de, “Kaderiyye'ye” (insanın tamamen özgür olduğunu savunan görüşe) karşı bir reddiye bulunduğunu dile getirmiştir. Zira yardımın Allah'tan istenmesi, kulun gücünün sınırlı olduğunu gösterir. Dolayısıyla insan öyle bilindiği gibi sonsuz güç sahibi değildir, sınırsız değildir. Yine Hererî'ye göre “إِيَّاكَ” kelimesi de, Dehriyyeye (evrenin ezeli ve ebedi olduğunu savunanlara), Muattıla'ya (Allah'ın sıfatlarını inkâr edenlere) ve yaratıcıyı inkâr edenlere bir reddiyedir. Çünkü bu ifade, mevcut ve hazır olan bir varlığa hitap edilerek, Allah'ın varlığını ve hazır oluşunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.⁶¹

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ⁶²

Hererî'ye göre “الصِّرَاطَ” lafzı, bazı kırâat imamları tarafından farklı şekilde okunmuştur. Âyette geçen “الصِّرَاطَ” kelimesini, İbn Kesîr'in (ö. 120/738) râvisi Kunbül (ö. 291/904) ve Ya'kûb'un (ö. 205/821) râvisi Ruveys (ö. 238/852) tarafından “sad” (ص) harfi yerine “sîn” (س) harfi ile okumuşlardır. Hamza ise “الصِّرَاطَ” kelimesini “işmâm” ile telaffuz etmiştir. “Sad” (ص) ve “tâ” (ط) harflerinin mahreçlerin çıkımı esnasında dil damakla temas halindedir. Buna karşın “sîn” (س) harfinin telaffuzu esnasında ıslık gibi bir ses çıkar. Söz konusu kelime “sîn” harfiyle okunduğunda, dilin mahrecini değiştirerek “tâ” (ط) harfine geçmesi sırasında telaffuzda zorluk yaşanabilir. Ancak cumhurun kırâatinde olduğu gibi “sad” (ص) harfi ile okunduğunda, dilin hareketi daha uyumlu olur. Çünkü “sad” ve “tâ” (ط) harfleri aynı damaksıl ses grubunda yer alır. Böylece dil, yalnızca tek bir kapatma ve yükselme hareketi yapar ve harfler arasında doğal bir uyum sağlanır. Bu durum, hem telaffuzu kolaylaştırır hem de estetik bir ses akışı sunar. Öte yandan işmâm yapılarak okunduğunda, “zây” (ز) harfi gibi ötümlü bir ses oluşur. “zây” (ز) harfinden, ötümsüz bir ünsüz olan “tâ” (ط) harfine geçiş ise yumuşak ve ahenkli bir fonetik geçiş sağlar. Böylece hem telaffuz rahatlığı elde edilir hem de sesler arasında uyumlu bir akış yakalanır.⁶³

Hererî, kırâat farklılığına mahal “الصِّرَاطَ” lafzı hakkında detaylı bilgi vererek şu hususlara şu hususlara dikkat çekmiştir: Aslen “sîn” harfi ile başlayan “سِرَاط” kelimesi, Kırâat-i Kunbül'de geçtiği her yerde سِرَاط olarak okunmuştur. Ancak bu kelimedede istilâ harfi olan “ط” harfinin “istila” ve “itbak” özelliğine uygunluk sağlamak için “sîn” harfi “sad” harfine çevrilmiştir. Buna göre “sırat” kelimesi, yol anlamına gelir. Yol ise geçenleri adeta

⁶¹ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/74.

⁶² el-Fâtiha 1/6.

⁶³ Palûvî, *Zübdetü'l-irfân*, 44.

yutan anlamına gelir ve “yol ve yolda geçenleri yutan” anlamındaki “سُرط” kökünden türetilmiştir. Bu kelimenin çoğulu, “سُرط” olup “كُتِبَ” kelimesi gibi çoğul yapılır. “Sırat” kelimesindeki “sad” harfi bazen “zâ” harfine meyilli okunduğu da bilinmektedir. Bu şekildeki kırâat, imam Halef'e isnat edilir. Halef'in “الصِّرَاطُ” kelimesindeki “sad” harfini tamamen “zâ” harfiyle tebdil ederek okuduğu nakledilmiştir. Bu farklılıklarla birlikte Mushafta bu kelime sadece “sad” harfiyle yazılmıştır. “sırat” kelimesi, “tarik” (yol) kelimesi gibi müzekker ve müennes olarak kullanılabilir. Müzekker kullanımı, Temim lehçesine; müennes kullanımı ise Hicaz lehçesine nispet edilmiştir. Netice itibarıyla bazı müfessirlerin nakl ettikleri gibi Künbûl ve Ruveys kırâatlerinde “الصراط” kelimesini “sin” harfini “sad” ile değiştirerek okumuşlardır. Bu okuma fasih olup, Kureys lehçesinin bir özelliğidir ve kırâat imamlarının çoğu bu şekilde okumuş, aynı şekilde imam mushafında da yazılmıştır. “الزراط” kırâatı ise Ebu Amr'dan rivayet edilen bir lehçedir. “zây” harfi ile yapılan okuma ise Kays lehçesinin bir özelliğidir. Ebu Ali'nin açıklamasına göre, Ebu Amr'dan rivayet edilen okuma, hem “sin” hem de “sad” harflerini içerir ve bu iki harf arasında bir müdare yani değişim vardır. Ebu Bekir b. Mücahid şöyle demiştir: “sad” harfi, daha fasih ve daha yaygın bir kullanıma sahiptir.⁶⁴ Harf değişimi neticesinde ilgili lafzın kırâat farklılıkları olsa da anlamsal olarak tefsire etki edecek boyutta olmadığı söylenmiştir.⁶⁵

Aynı âyette yer alan “الْمُسْتَقِيمَ” kelimesi ise “istikamet” kökünden türemiş “isim-i fail” olup “eğriliği olmayan, düzgün” anlamına gelen ve hemen önce geçen “sırat” kelimesinin sıfatı olarak düşünülmüştür. Aslı, “müstakvîm” şeklinde olup tıpkı önceki âyetlerde geçen “نَسْعَيْنِ” kelimesinde olduğu gibi tasrif kurallarına göre değişmiştir. Zeyd bin Ali (ö. 122/740), Dahhak (ö. 105/723) ve Nadr bin Ali, Hasan-ı Basri'den (ö. 110/728) naklen, “اهْدِنَا صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا” şeklinde tenvin ile (‘el’ takısı olmadan) okumuşlardır. Bu şekildeki kırâatı, “وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ صِرَاطِ اللَّهِ”⁶⁶ âyetinde geçen kırâate kıyas etmişlerdir. Ca'fer es-Sadık (ö. 148/765) ise, “صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ” ifadesini, izafetle (yolun doğrusu) okumuştur. Âyette geçen lafzın/lafızların farklı tevcihleri muhakkaktır. Bunlarla birlikte Hererî, cumhurun kırâatini göz önünde bulundurarak âyete şöyle genel bir mana vermiştir: “(Ey Rabbim!) Bizi, hiçbir eğriliği olmayan dosdoğru dine, yola, yani İslam'a yönelt ve bizi, bizim için razı olduğun apaçık yolda sabit kıl.” Dolayısıyla bu ifade, daha önce talep edilen yardımın açıklaması mahiyetindedir. Sanki “Bize nasıl yardım edeceksin?” denilmiş de, karşılığında “hidayete erdirerek” cevabı verilmiştir. Hidayet, en yüce hedeftir ve bu ifade, lütuf ve rahmetle doğru yolu göstermeyi ifade eder. Hererî'nin ifadesiyle buradaki anlam, “Bizi bu dosdoğru yolda daha da ilerlet” ya da “Bizi bu yolda daimî olarak hidayet üzere sabit kıl” şeklindedir.⁶⁷

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ⁶⁸

Hererî, Fâtiha'nın yedinci âyetinde yer alan “عليهم” kelimesine dair farklı kırâatleri, Beydâvî'nin nakline dayanarak on farklı şekilde okunduğunu ifade etmiştir. Müellifin

⁶⁴ Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, 1/45.

⁶⁵ Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, 1/46.

⁶⁶ eş-Şûrâ 42/52.

⁶⁷ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/75.

⁶⁸ el-Fâtiha 1/7.

eserinde yer verdiği ve âyette yer alan “عليهم” lafzıyla ilgili kırâat vecihlerine geçmeden önce aynı âyetin başında ikinci defa yer alan “صِرَاطَ” kelimesinin tevcihine yer vermekte fayda vardır. Önceki âyette yer aldığı gibi bu âyette de yine İbn Kesîr’in (ö. 120/738) râvisi Kunbül (ö. 291/904) ve Ya’kûb’un (ö. 205/821) râvisi Ruveys (ö. 238/852), “صِرَاطَ” lafzını “سِرَاطَ” şeklinde “sad” harfi yerine “sîn” (س) harfi ile okuyarak farklı bir kırâat tarzı benimsemiş olduklarını anlamsal olarak önemli bir tefsir gerektirmediğini daha önce ayrıntılı olarak beyan etmiştik.

Âyette geçen “عَلَيْهِمْ” kelimesini birçok kırâat imamı aynı okumuştur. Fakat Hamza’nın (ö. 156/773) râvilerinden Hallâd (ö. 220/835) “عَلَيْهِمْ” kelimesini “عَلَيْهِمُو” şeklinde okumuştur. Hamza’nın diğer râvisi Halef (ö. 229/844) ise bu kelimeyi hem “عَلَيْهِمُو” şeklinde hem de işmâm (dudakların ötre harekesi istikametine ileriye doğru yuvarlanması) yaparak tilavet etmiştir.⁶⁹ Hererî, “*Hadaîk*” adlı eserinde “عَلَيْهِمْ” lafzının birçok farklı kırâat telaffuzunun olduğunu beyan etmiştir. İlgili kelimenin farklı okuyuş şekillerinden bazıları şunlardır:

“عَلَيْهِمْ”, “hâ (ه)” ötreli, “mîm (م)” sakın (cezimli) olarak.

“عَلَيْهِمْ”, “hâ” esreli, “mîm” sakın (cezimli) olarak.

“عَلَيْهِمِي”, “hâ ve mîm” esreli olup, “mîm”den sonra “yâ” eklenerek.

“عَلَيْهِمُو”, “hâ” esreli, “mîm” ötreli olup, “mîm”den sonra “vâv” eklenerek.

“عَلَيْهِمُو”, “hâ” ve “mîm” ötreli olup, “mîm”den sonra “vâv” eklenerek.

“عَلَيْهِمْ”, “hâ” ve “mîm” ötreli olup, “vâv” eklenmeden okunan kırâat. Hererî’ye göre bu altı şekil, kırâat imamlarından nakledilmiş ve sahih kabul edilmiştir.⁷⁰ Yine Hererî’ye göre dört şekil daha vardır ki kırâat imamları tarafından muteber görülmemiştir. Bunlar:

“عَلَيْهِمِي”, “hâ (ه)” ötreli, “mîm (م)” kesreli olup, mîm’den sonra “yâ” eklenerek okunan kırâat.

“عَلَيْهِمْ”, “hâ” ötreli, “mîm” kesreli olup, “yâ” harfi eklenmeden;

“عَلَيْهِمْ”, “hâ” kesreli, “mîm” ötreli olup, “vâv” eklenmeden;

“عَلَيْهِمْ”, “hâ” ve “mîm” kesreli olup, “yâ” eklenmeden okunan kırâat şekli.

Hererî’nin ifadesine göre, İbnü’l-Enbârî (ö.328/940), bu telaffuz şekillerinin hepsi doğru olduğunu belirtmiştir.⁷¹ Hererî’ye göre aynı kelimenin on farklı okuyuş şekli olsa da anlamsal olarak kelimenin anlamı değişmemektedir. Kelimenin harekelerinde bir değişiklik söz konusudur. Kelimenin iskeleti olduğu gibi ortadadır. Hererî, ilgili kelimeye sadır olan kırâat vecihlerini verdikten sonra cümle içindeki konumu ve tefsiri hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “صِرَاطَ الدِّينِ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” ifadesi, önceden geçen “الصِّرَاطَ” kelimesinin bedeli olarak gelmiştir. Gramer olarak burada bedelin faydası, tekit (pekiştirme)tir. Böylece doğru yolun kimlerin yolu olduğunu kesin bir şekilde belirtilmiştir. Artık doğru yolun, Allah’ın kendilerine nimet verdiği kimselerin yolu olduğu

⁶⁹ Palûvî, *Zübdetü’l-irfân*, 44.

⁷⁰ Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân*, 1/79.

⁷¹ Hererî, *Hadâiku’r-ravhi ve’r-reyhân*, 1/80.

tekraren vurgulanmıştır. Ayrıca, bu ifade, atf-u beyan olarak da değerlendirilebilir. Atf-u beyan ise önceki ifadeyi daha açık hale getirmektedir. Bu durumda, “dosdoğru yol” ifadesinin, nimet verilenlerin yolu olduğu daha belirgin ve açık bir şekilde ifade edilmiş olmaktadır. Kendilerine nimet verilenlerin kimler olduğunu yine Kur'an'da “*Kim Allah'a ve Peygamber'e itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği kimselerle yani nebiler, sıddıklar, şehitler ve salihlerle beraberdirler. Onlar ne güzel arkadaşlardır!*”⁷² Şeklinde cevap bulduğuna tanıklık ederiz. Hererî'ye göre “صِرَاطَ مَنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” şeklinde de okuyanlar olmuştur. Âyette yer alan “أَنْعَمْتَ” lafzı “in'âm”, nimetin ulaştırılması anlamına gelir.

Nimet kelimesi, aslında insanın hoşuna giden ve haz aldığı durumları ifade eder. Allah'ın (c.c) nimetleri, her ne kadar sayılamayacak kadar çok olsa da⁷³ genel anlamda Allah'ın nimetlerini iki ana başlık altında toplayabiliriz: 1) Dünya Nimetleri 2) Ahiret nimetleri. Dünya nimetleri de iki kısma ayrılır: a) Vehbî nimetler: Allah Teâlâ'nın hiçbir sebebe bağlı olmadan lütfettiği nimetlerdir. b) Kesbî nimetler: İnsanın çaba ve gayreti sonucu elde ettiği nimetlerdir.⁷⁴

“غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ifadesine gelince meşhur kırâat imamları arasında farklı kırâat vecihlerine mahal olmamıştır. “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” cümlesi, “الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” bedel olarak gelmiştir. Yani, “nimet verdiklerinin yoluna” ifadesinin daha açık bir şekilde beyanıdır. Hererî, yukarıda nimet verilenlerin kimleri kapsadığını izah etmiştir. Hererî'nin yanı sıra klasik müfessirlerin çoğuna göre “الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” lafzıyla kastedilenler, Yahudilerdir. Çünkü onlar, Allah'ın gazabına uğramış, yardımından mahrum bırakılmış ve isyanları nedeniyle ilâhî ikaza, azaba maruz kalmışlardır. Hererî'ye göre “*Allah'ın lanetlediği, gazap ettiği, maymunlara ve domuzlara dönüştürdüğü ve şeytana tapan kimseler... İşte onlar, konum olarak en şer olanlar ve doğru yoldan en fazla sapmış bulunanlardır*”⁷⁵ âyeti genel bir anlam içerse de buradaki asıl muhatab, Yahudilerdir.⁷⁶

Fâtiha sûresinin son kelimesi olan “وَالضَّالِّينَ” ifadesi farklı kırâat tevcihlerine mahal olmamıştır. Anlam olarak ise “sapkınlığa, dalâlete düşen kimseler” anlamındadır. Hererî başta olmak üzere birçok müfessire göre “الضَّالِّينَ” ile kastedilenler Hristiyanlardır. Zira onlar, hidayeti bulmada şaşırarak, doğru yoldan sapmış ve yanılğıya düşmüş kimselerdir. Konuyla bağlantılı bir âyette “*Onlar, pek çoğunu saptırdılar ve kendileri de doğru yoldan saptılar.*”⁷⁷ Burada sapıtanların Hristiyanların olduğu ifade edilmiştir. Bazı âlimler ise ilgili âyete şöyle yorum vermişlerdir: “الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ifadesi, bidat ehli için kullanılırken; “الضَّالِّينَ” ifadesi ise, sünnet-i seniyye'den sapanlar için kullanılmıştır.⁷⁸ Hererî, “el-Hadâik” adlı eserinde Fâtiha ile ilgili bir iddiayı dile getirmiştir. Şöyle ki: Bazıları, Fâtiha sûresinin İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53)'un Mushafında yer almadığını gerekçe göstererek, bu sûrenin Kur'an'a ait bir sûre olmadığı yönünde bazı görüşler ortaya atmışlardır. Hererî'ye göre bu iddia yanlıştır. Zira Fâtiha'nın Kur'an'dan bir sûre olduğu konusunda İslâm âlimleri arasında görüş birliği bulunmaktadır. Hererî'ye göre, İbn Mes'ûd'un bu sûreyi Mushafına yazmamasının bir gerekçesi, Fâtiha'nın her namazda ve her rekâta okunmasının doğal

⁷² en-Nisâ 4/69-70.

⁷³ İbrâhîm 14/34.

⁷⁴ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/80.

⁷⁵ el-Mâide 5/60.

⁷⁶ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/79-80.

⁷⁷ el-Mâide 5/77.

⁷⁸ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/80.

olarak Kur'ân'dan bir sûre olduğu anlamına gelmektedir. Kaldı ki Fâtiha'nın bir sûre olduğu yaygın ve bilinen bir durumdur. Hererî'nin ifadesiyle; bütün müslümanların hafızasında Fâtiha sûresi ezberdir, zabt altına alınmıştır. İbn Mes'ûd'ta bu konuda müslümanların ezberine ve ortak hafızasına güvenmiştir. Bu sebeplerden şahsî Mushafına alma gereğini duymamıştır.⁷⁹

Sonuç

Fatiha Suresi, en sık tilavet edilen sûre olmasının yanında hakkında en geniş litertürün olduğu metinlerden biridir. Kırâat ilmi bakımından da benzer bir tablo söz konusudur. Hem sahih hem de şâz kırâatler çerçevesinde dikkate değer farklılıklar bulunmakla birlikte bu farklılıklar lafız ile anlam arasındaki ilişkiyi köklü biçimde değiştirmez; daha çok tefsirî zenginliğe katkı sağlar. Nitekim sûrenin her bir âyetinde görülen kırâat farklılıkları, yorum çeşitliliğini artıran bir unsur olarak öne çıkar. Fatiha sûresi bağlamında, sahih kırâat ölçütlerini karşılamayan ve bu sebeple şâz olarak nitelendirilen okuyuşların dikkat çekici bir yoğunluğa sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu sûrede, hem mushaf hattıyla örtüşen hem de örtüşmeyen şâz kırâat farklılıkları, yer yer sahih kırâatlere nispetle daha geniş olduğu görülmüştür. Her bir okuyuşu benimseyenler, tercih ettikleri kırâati ya Arap dilinde mevcut lehçe farklılıklarıyla ya da dilsel gerekçelendirme yoluyla temellendirme cihetine gitmişlerdir. Bununla birlikte isnad bakımından sahih kabul edilmeyen şâz kırâatlere yönelik dilsel ve filolojik açıklamalar, ilgili okuyuşların Kur'ân'a aidiyeti kesinlik taşımadığından usûl açısından bağlayıcı bir değer ifade etmemiştir. Bu nedenle klasik kaynaklarda söz konusu kırâatlere ve bunlara dair yapılan izahlara geniş yer verilmiş olsa da bunlar daha ziyade tefsirî ve yorumsal çerçevede ele alınmıştır. Hererî, Fâtiha sûresinin tefsirini ele alırken rivayet ve dirayet yöntemine ağırlık vermiş sûrenin âyetlerini kelime kelime, âyet âyet ele almış yer yer şiir örnekleriyle istişâda bulunmuştur. Hererî, sûrenin âyetleri hakkında yerine göre kırâat vecihleri eşliğinde işârî yorumlara yer vermiş, hüküm içeren âyetlerde fikhî değerlendirmelere de temas etmiştir. Sûre ve ilgili âyetler hakkında diğer tefsir kaynaklarından yaptığı alıntılarla farklı bakış açılarını bir araya getirerek okuyucuya Fâtiha üzerinde kırâatlerin sağladığı yorumların eşliğinde tekrar bir değerlendirme imkânı tanımıştır. Bu genel yapı içerisinde, makalemizin odak noktası olan Fâtiha'nın kırâat vecihlerini tefsiri bağlamında değerlendirirken farklı kırâatlerin rivayetlerine yer vermiş bunları cumhurun görüşleriyle karşılaştırmıştır. Fâtiha sûresini ele alırken kırâat-ı seb'a ve 'aşere imamlarının okuyuşlarına dair örnekler sunmuş sahabe kaynaklı kırâat farklılıklarına ve zaman zaman şâz kırâatlere de değinilmiştir. Hererî, tefsirinde Fâtiha sûresinde yer alan farklı kırâat vecihlerini yerine göre en ince detayına kadar incelemiş bu kırâatlerin sağladığı anlam derinlikleri ve tefsir ilmine olan katkılarını ortaya koymaya çalışmıştır. Hererî bunu yapmakla kırâat ilminin yalnızca bir okuma biçimi olmadığını aynı zamanda Kur'ân'ın anlam katmanlarını açığa çıkaran önemli bir ilim dalı olduğu tekrar müşahede etmemizi sağlamıştır. Hererî, Fâtiha sûresinde geçen kırâatleri genel anlamda iki ana başlık altında incelemiştir: Sahih kırâatler ve şâz olan kırâatler. Müellif, bu kırâatleri değerlendirirken anlama etkisi olanları ve olmayanları ferş ve usûl çerçevesinde ele almıştır. Bu kapsamda sûreye bakıldığında, ferş kapsamında Fâtiha'da bariz bir şekilde "Melik" ve "Mâlik" şeklindeki okuyuş farkı göze çarpmaktadır. Bu kelime mana açısından çeşitli yorumlara vesile olmuştur. Bunun dışında söz konusu sûrede farklı okuyuşlar daha çok usûl kategorisinde yer alan ve anlamı etkilemeyip telaffuza dair olan uygulamalar mevcuttur. "aleyhim" lafzının farklı okuyuş biçimleri bu grupta

⁷⁹ Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân*, 1/43-44.

değerlendirilmektedir. Sonuç olarak Hererî, gerek Fâtiha'daki gerek diğer sûrelerdeki çoğu kırâatlerin Hz. Peygamber'den tevatür yoluyla aktarıldığını ve sahih hadislerle desteklendiğini kabul etmektedir. Ona göre, bu kırâatler Kur'an'ın korunmuş yapısının bir parçası olup, "yedi harf" meselesi de Kur'an'ın i'câz boyutunun bir yansımasıdır. Hererî, Fâtiha'daki kırâat çeşitleri yalnızca Kureyş lehçesiyle sınırlı kalmadığını, diğer Arap lehçelerini de kapsadığını belirtir. Bu noktadaki tartışmaları, Kur'an'daki farklı lehçelere ait kırâatleri Arap dilindeki çeşitliliğin bir tezahürü olarak yorumlayarak açıklığa kavuşturmaktadır. Hererî, Fâtiha'da sadece lehçelere dair farklılıklara değil; hareke, harf ve vezin değişikliklerinden kaynaklanan kırâat farklılıklarına da yer vermiştir. Kırâatler çerçevesinde Fâtiha'nın tefsirini geniş bir şekilde ele alan Hererî, önceki ilmi birikimden de yararlanarak Fâtiha ile ilgili sahih olan ya da sahih olmayan bütün kırâatleri de eserine almaya çalışmıştır. Böylece Hererî, Fâtiha sûresinin tefsirine farklı kırâatler eşliğinde derin anlamlar kazandırmayı başarmıştır. Aynı zamanda Fâtiha'daki bu farklı kırâatlerin desteğiyle tefsir ilmine anlamsal bir katkı sunmuştur.

Kaynakça

- Alî er-Râzî, Ebû Bekr Ahmed. *Ahkâmü'l-kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1994.
- Abdulfettah Abdulğani Kâdî, *el-Vâfî fî şerhi's-Şâtıbiyye fî'l-kırââtî's-seb'*. Cidde: Mektebetü's-Sevâd, 1192.
- Âlûsî, Ebû'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'il-mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.
- Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî Kırââtî'l-'aşr*. thk. Ali Muhammed Debbâğ. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân Okuma Esasları*. İstanbul: Aksa Yayınları, 1997.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *et-Teyisîr fî'l-kırââtî's-seb'*. thk. Otto Pretzl. İstanbul, y.y., 1930.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ. *İthafu fudalâi'l-beşer fî kırââtî'l-erbe'ate 'aşar*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *Bahru'l-muhît fî't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992.
- Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim. *İbrâzü'l-me'ânî min hırzî'l-emânî*. thk. İbrâhim Adve Âvez. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhyiddîn Muhammed b. el-İmâd Mustafa el-İmâdî. *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ el-Kur'ânî'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân dili*. İstanbul: Azim Yayıncılık, 1992.
- Hererî, Muhammed el-Emin. *Mukaddimetü't-tefsîr el-musemmât nuzûlü kirâmi'd-dîyfân fî sâhati hadâiki'r-ravhi ve'r-rayhân*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Hererî, Muhammed el-Emin. *el-Kevkebu'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fî şerhi sahîhi muslim b. el-haccâc*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2001.
- Hererî, Muhammed Emin. *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân fî revâbî ulûmî'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2003.
- İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğib. *el-Mufredât fî garîbî'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1991.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fî'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1119.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*. İstanbul, 2012.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-Merâgî*. Mısır: Mektebetü Mustafa Bâbî Halebî, 1946.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccac b. *Câmiu's-sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ty.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Nisâbü'rî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *Esbâbü'n-nüzûl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, 1991.
- Pâluvî, Hâmid b. el Hâc Abdü'l-Fettah. *Zübdetü'l-irfân*. İstanbul: Âsitâne Yayınları, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Reşîd Rızâ. *Tefsîrü'l-menâr*. Kahire: Dâru Amr, ts.

- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- Şâtıbî, Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef. *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî*. Medine: Mektebetü Dâri'l-Hüdâ, 1431/2010.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kitâb, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünen-i tirmizî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-'Arabî, 1996.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Vahidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali b. Mütteveyh en-Nîsabûrî. *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'an*. thk. Kemal Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1991.
- Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Muhammed İbn Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-kâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhya-i Kâi'l- Kutubi'l-Arabiyye, 1957.